Vágyakozás kritikai szocializmuskritikára

Ez az írás két állítás igazolására íródott, s e két általánosabb tételhez kapcsolódik pedagógiai (nevelésügyi, iskolaelméleti, iskolatörténeti) reflexió. Az első tétel szerint a társadalmi-politikai-gazdasági-kulturális rendszerváltás hazánkban (bizonyára az egykori szocialista blokk más államaiban is) elhúzódó, hosszú, meghatározott szakaszokban végbemenő történelmi folyamat (volt). Nevezzük így: „lopakodó rendszerváltás" ment végbe a 20. század utolsó harmadának egészére kiterjedő időben. (1) A második tétel szerint a magyar társadalom a 'létező szocializmusnak' nevezett történelmi korszakot maga mögött hagyta ugyan, de nem dolgozta még igazán fel 'kollektív emlékezetében', 'kollektív tudatában'.

A magunk mögött hagyott korszak feldolgozatlanságát mutatja már az is, hogy még megnevezését illetően sem alakult ki társadalmi konszenzus. Minek is nevezzük? Sokan egyszerűen kommunizmusnak (ugyan öndefiníciójában expressis verbis távol tartotta magát e névtől), mások proletárdiktatúrának (újabban egyesek – felelevenítve egy enyhén szólva rasszista tradíciót – a 'kunbélák' országlásának), vörös diktatúrának, bizonyos hivatalos dokumentumok kommunista diktatúrának, távolságtartással pártállami rendszernek. (Lám, jómagam is definíció helyett fentebb körülírtam, elfogadva egy létező, bár ontológiailag nem is elfogadható konvenciót, akarva-akaratlanul distanciát jelezendő, hogy „nem is az volt, csupán nevében bitorolta bizonyos utópiák jövőképét, társadalomképét".) De az is idetartozó tény, hogy a társadalom egyik – nem lebecsülendő mértékű – része még 2002-ben is riogatható, utcára vonulásra mozgósítható volt a 'vörös terror' visszatérésével, míg másik – ugyancsak nem lebecsülendő – része rendre megtölti a Kerepesi temetőt *Kádár János* sírja felett.

Hasonlóan bizonytalan a közgondolkodás az idődimenziót illetően. Van, aki világtörténelmi értelemben 80 (ezidén immár 85) esztendőt számol, van, aki hozzászámítja a mögötte álló ideológia (filozófia) kibontakozásának megelőző félszázadát is, a modern munkásmozgalom megszerveződésének időszakát (ez a történet ugye a 19. század közepétől íródott), de például *Tamás Gáspár Miklós* emlékezetes írásában egyenesen a francia forradalom jakobinusaitól eredeztette a szóban forgó történelmi zsákutcát. A hazai „hétköznapi" történetírás is bizonytalan. Eleinte 1949-et emlegették, a 'fordulat évét', később bebizonyosodott, hogy a „fényes szellők" ideje, a fasizmus országlásával véget ért pusztító háború után kialakult formálisan polgári demokrácia korszaka alatt már éreztették hatásukat a 'sötét felhők'. (A politikai publicisztika és retorika matematikailag kerekített: az elmúlt – átkos – negyven esztendő kifejezésben állapodott meg sokáig a kánon.) Mint ahogy korábban sokáig a nagy eurázsiai birodalom és a szocializmus (megengedem: kommunizmus) viszonyában is eleinte a harmincas évek, az úgynevezett sztálinizmus létrejötte volt a kritika kiindulópontja. Ez aztán fokról fokra haladt vissza az időben, hogy a Szmolnij (a '17 októberi pétervári hatalomátvétel logisztikai központja) valamennyi lakója köztörvényes bűnözővé – olykor német ügynökké – nyilváníttassék. S most az egyszerűség kedvéért a közép-európai gondolkodásmódot alig befolyásoló úgynevezett har-

madikvilág-beli országok történelmi kronológiáját ne is emlegessük, ahol egyfelől legendás nemzeti felszabadító mozgalmak vezető garnitúrái nevezték, nevezték át magukat különböző ciklusokban szocialistának, kommunistának, másfelől – olykor az előbbi jelenségkörrel összefonódva – igazolhatóan politikai percemberkék, kalandorok, megengedem: gonosztevők is (de: Ho Si Minh mégsem azonosítható Pol Pottal, Che Guevara, akár Fidel Castro Kadhafival, Patrice Lumumba Szaddam Husszeinnal stb.).

A korszak végét illetően sincs közmegegyezés. 1990? 1989? Hogy a hazai dátumokat emlegessem. Mások a megelőző esztendők reformfolyamatait is ideszámítják, *Báthory Zoltán* a mi szakmánkban – a pedagógiában – inkább 1985-öt tekinti a jelképes fordulat évének. Másoknál 1956-ig tart a visszaszámlálás, de még abban is vita van, hogy a 23-iki, keddi nyitány volt-e a megrendítő csapás a szocializmusra vagy a következő tragikus napok valamelyike, vagy éppen egyenesen az újraszerveződő hatalom első napjától kezdődik-e agóniája. Szólnak amellett adatok, hogy a Kádár-korszak lényege éppen ez volt: a hatalom praktikus fenntartása érdekében napról napra újabb és újabb területeket adott fel, adott át (kinek is? – erről itt még ne beszéljünk).

Vajon a pedagógia világában is igazolható a „lopakodó delegitimáció" jelensége? Lezajlott-e a nevelésügyben az a katartikus önvizsgálat, amely a kultúra más területein igen? Nehezebb a válasz. Az 1956-os, nevezetes balatonfüredi konferenciát ilyen jelképes eseménynek kell tekinteni. Azzal a megszorítással, hogy e tanácskozás jelentőségét alig tudatosította és tudatosítja szakmánk. A jegyzőkönyv máig stencilezett változatokban terjed, nincs kritikai kiadása, néhány említésen kívül alig esik szó róla.

Művelődés- és mentalitástörténeti hivatkozások

Legyen bevezetésül példánk a szépirodalom. Nem fogalmazhatok másképpen: a 20. század második felének magyar irodalma, az irodalmi, szellemi élet történései értelmezhetők úgy is, mint a 'folyamatos delegitimáció' irodalmának történései! Ez bizonyítható akkor is, ha e delegitimáció, a legitimációtól való megfosztás folyamata végrehajtóinak jó része magát – ki egy ideig, ki mindvégig – szocialistának tartotta, vállalta. *Galgóczi Erzsébetet* sem cenzúra, öncenzúra vezette a 'Nádtetős szocializmus'-tól a 'Vidravas'-ig (ez utóbbi, a könyörtelenül leleplező és vádirattá rendeződő szöveg egyébként nem is a legjobb regénye, a politikai indulat, a delegitimáló doktrina tudatosulása nem szolgált a mű esztétikai értékeinek javára). Tallózzunk még a közelmúlt irodalomtörténetében. Jóformán bárkivel folytathatnánk. A sors iróniája – ha ezt lehet iróniának nevezni –, hogy néhány, éppenséggel 'útitársnak' nevezett író tartotta fontosnak, hogy kifejezetten legitimáló nyilatkozatot tegyen – emlékeztetek *Németh László* 'Utazás'-ára vagy a tankönyvekbe is bekerült 'Ha most lennék fiatal' kezdetű interjújára. Még *Weöres Sándor* is tett – a maga módján – ilyen gesztust. A maga idejében igen népszerű *Váci Mihály*t szokták emlegetni a hűség mintájának, de utolsó kötetei valójában tagadják a fiatalkori lelkesült odaadást. A Kádár-korszaknak nevezett idő másik 'hivatalos' (ugyanakkor szintén tagadhatatlanul népszerű) lírikusának, *Garai Gábor*nak 1988-as kötetcímét is idézhetjük: ‚Doktor Valaki tévelygései'. E generáció – ugye, a Tűz-táncosok – markáns vagabundja, *Ladányi Mihály* egészen korán váltott csípős kritikai hangot. De ha belegondolunk, akkor még (már!) *Déry Tibor* ‚Felelet'-e is szocializmuskritika a javából! A regény üzenete szerint a bolsevik doktrína marad alul az emberi realitással, az értelemmel és érzelemmel, humánummal szemben. A

hatalom nyilván ezért is támadt rá olyan – máig számon tartott – dühvel. De ettől a 'Felelet' írója még szocialista írónak tartotta magát. Alighanem 1956, a börtönévek s az immár tudatosan rendszerkritikus ‚G. A. úr X-ben' után is.

Folytathatnánk a sort a magyar szellemi életet meghatározó művekkel és életművekkel. *Juhász Ferenc* és *Nagy László* válság utáni hosszúversei (mondjuk, a ‚Babonák napja…' – de hiszen a ‚Tékozló ország', az elégiák, sőt a ‚Jégvirág kakasa' is! –, illetve a ‚Menyegző', Szécsi Margit „kesztyűs" verse mind-mind a delegitimáció művei voltak, s ezt a funkciót töltötték be a versolvasó-vershallgató közvéleményben. (A történethez szorosan hozzátartozik, hogy a hatvanas-hetvenes években a versolvasás-vershallgatás – versmondás – valóságos népmozgalom volt, sajátos jelenség: a magát szocialistának nevező művelődéspolitika és a közvélemény igazság-kereső kíváncsisága, szenvedélye konvergálódott.)

De *Fejes Endre* szelíd (vagy kétségbeesetten lázadó) józsefvárosi proletár-hősei, *Kertész Ákos* Makrája, *Gál István* ménesgazdája is tették a magukét, bontották a fellegekből és szögesdrótból összetákolt rendszer épületét. S még nem szóltunk *Lengyel József* gulág-írásairól! S ki emlékszik *Horváth Márton* – a 'lobogós' kultúrpolitikus (a fiatalabbak kedvéért magyarázom: a ‚Lobogónk, Petőfi' elnevezés alatt a szocreál irodalom kizárólagosságát meghirdető brosúra egykori szerzője) ‚Holttengeri tekercsei'-re? *Darvas József* (egykori szocializmusbeli kultuszminiszter, írószövetségbeli főtisztviselő) ‚Részeg eső'-je vajon nem a szocializmuskritika fontos darabja volt?

Vagy itt van *Somogyi Tóth Sándor*. ‚Próféta voltál, szívem' című regényének egykori hatása kimutatható a sajtóban. (‚Gyerektükör' című könyvére még – pedagógiai kontextusban – visszatérünk.)

A szinte találomra emlegetett jeles szerzők és kismesterek fokról-fokra bontották le magukban s az olvasók számára mindazt, ami a létező szocializmus utópia-oldalán volt, s hívták fel a figyelmet a valóság torzképére. De a fokozatosság maga nagyon fontos jellemzője volt a folyamatnak. (Jellegzetesnek mondható, hogy kevés totális szembefordulást, drámai szembeszegülést tart számon az irodalom, *Márai*t nemigen olvastunk annak idején. Világirodalmi szinten talán *Semprun* könyve-filmje ‚A háború vége' volt az első reveláció, majd az orosz irodalom, *Szolzsenyicin*től, *Raszputyin*on, *Vasziljev*en, *Suksin*on, *Okudzsaván* át *Ajtmatov*ig. Újra csak a történelem fintora – vagy a magyar kultúrpolitika huncutsága? –, hogy ez utóbbi munkákról (mint támogatott szovjet/!/ szerzők műveiről) naprakészen tájékozódhatott a magyar olvasó, s építhette rájuk szocializmuskritikáját. Azt is mondhatnánk, hogy ez az irodalom – a publikus szépirodalom java – hű tükre (tükre? olykor valóságos inspirálója) volt olyan, szándékai szerint a szocializmus-modell korrekciós törekvéseinek, melyek mégiscsak a magát szocialistának nevező ideológia és valóság felszámolásához vezettek.

S a film?

Idézhetnénk klasszikus sorozatokat. A *Csoóri–Kósa–Sára* alkotótrió legendás filmjeit (melyek politikai intésre megvágva sem vesztették el mozgósító, kritikai élüket). *Jancsó Miklós* 'szocialista múltját és dédelgetettségét' a 2002. évi választási kampányban vetette szemére egy középszerű médiabátor, ám a hatalom struktúráját – hol a maga konkrét történetiségében, hol a maga elvontságában – feltáró filmjei nélkül alig lett volna szellemi munníciója a rendszerváltó elitnek. A fentebb idézett regényírók és novellisták meghatározó munkái is rendre nagy nézettséggel klasszikus értékű rendezői feldolgozásban jelentek meg filmvásznon, s legalább ilyen fontos: képernyőn. De a maga kacagtató módján a ‚A tizedes és a többiek' legalább akkora rést ütött a „nagy testvérhez fűződő szövetség és fegyverbarátság" mítoszán, mint Sára Sándor későbbi dokumentumfilmjei. (S ha ehhez hozzátesszük, hogy *Szász Péter* filmjéhez az Írószövetség egykori korifeusának, *Dobozy Imré*nek a szcenárióját használták…)

A Somogyi Tóth-regényből készült, a hatvanas években népszerű ifjúsági film (‚Hogy állunk fiatalember') tanár és diák hősei a maguk töprengéseivel, meghasonlásaival, katarzisaival a szembenézés fontos elemei voltak. Nem véletlen, hogy a hatvanas-hetvenes évek filmtermésében oly gyakoriak az iskolai jelenetek, a diák-szereplők. *Herskó* ‚Szevasz, Verá'-jától egyenes út vezet *Rózsa* ‚Pókfoci'-jáig', *Gothár* ‚Megáll az idő'-jéig. A fiatal nemzedék tehermentes szemléletmódját mutatták fel a szerzők egyfelől, nyugodt és morálisan is rendezett jövőjük iránti felelősséget másfelől. Az iskola világa – erről később lesz még szó – e két kritikai elem ábrázolására igencsak alkalmasnak bizonyult. Ám az ábrázolás árnyaltsága, sokoldalú realizmusa minden esetben gazdagabb, árnyaltabb volt, mint a „visszatekintő" ábrázolás meglehetősen sematikus pedagógus-démonjai *Sopsits Árpád* ‚Torzók'-jában. Eltagadhatatlan, hogy az említett filmek szenvedélyesen kritikus tanárábrázolásai azzal a hagyománynyal folytonosak, melyek *Móricz Zsigmond* és *Kosztolányi Dezső* vagy épp *Ottlik* iskolakönyveiben találhatók.

Ezúttal is a bontás-bomlás szakaszosságára, fokozatosságára hívom fel a figyelmet. A kritika és az elszakadás morális felelőssége és bátorsága együttvéve hozott létre jelentős műveket.

Kitérő: széljegyzetek egy antológiához

A Korona Kiadó gyűjteménye, *L. Simon László* műve ‚Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945-1956' alcímmel, 1919-es (!) plakáttal a címlapon, ‚Munkás, paraszt értelmiség, munkaverseny lázában ég!' címmel jelent meg 2002-ben. A Kiadó profilját ismerve tanítási segédlet gyanánt. *Buda Attila* kísérő tanulmánya az „irányított költészet" sajátosságait sorolja fel. Pestiesen szólva ügyes a szerkesztő. Antológiaköltészetnek nevezi kötetét, s ezzel felhatalmazva érzi magát, hogy csupán a korszak néhány reprezentatív, reprezentatívnak tartott antológiáját lapozza át, ebből szemelgessen. De abban már nem tudott megegyezésre jutni önmagával, hogy fércművek paródiába illő kötetét állítsa-e össze – ebben az esetben is hiányzik néhány „klasszikus" –, vagy a korszak reprezentatív verseiből válogasson – ebben az esetben néhány, a felszabadultság életérzését hitelesen tükröző lírai mű hozzátartozna a teljességhez (Juhász Ferenc ‚Szárnyas csikó'-jából néhány darab, Hajnal Anna: ‚Fertődi növénynemesítő'-je stb.), más esetben a korszak paternalizmusát igazolandó expressis verbis gyerekverseket idéz (*Gazdag Erzsi*, Weöres Sándor így kap némiképp felmentő ítéletet. NB ez is önkényes vállalkozás. A ‚Merülő Saturnus' költője *Ránki György* tömegdalához sokat énekelt dalszöveget szerzett annak idején: ‚Új háborúra buzdít a tőke, habzsolná a vért és velőt' – ez is az ő sora.). Hiányoznak az abszolút extrémek, így például *Füst Milán*nak *Sztálin* születésnapjára írt verse. Nem lényegtelen distancia: Nagy László a kötetben idézett ‚Pártom, te kardos angyalom' kezdetű ódáját a Parasztpárthoz címezte annak idején. Buda Attila filológia nélküli éveknek tekinti a bemutatott korszakot. Ezúttal az ellenkezőjéről van szó: filológia nélküli kötetet alkottak, s ezzel fokozták a dezinformációt. Álláspontomban megerősít Csoóri Sándornak a Kossuth Rádióban július 31-én felolvasott levele, melyben pszichológiailag is pontos látleletét adta a dicsőítő énekek keletkezéstörténetének, s értelmezte az elforduláshoz vezető élményeket.

Egy kisebb kitérő: bezzeg az építészettörténet!

Az ellenpéldánk *Prakfalvi Endre* vékonyka, ám gazdagon illusztrált s árnyalt elemzéseket tartalmazó kötete. ‚A mi Budapestünk' sorozatban adta ki a Fővárosi Önkormányzat. Címe: ‚Szocreál'. Alcíme: ‚Budapest építészete 1945 és 1959 között'. Nincs tendenciózus elhallgatás, szelekció. Nem is lehet! Az épületek itt állnak közöttünk. Kikerülhetetlenek. Akár kényelmesek, akár kényelmetlenek.

S az iskola?

Még bonyolultabb mindez az iskolaügyben. A pedagógusok – történelmi önér-

tékelésükben, önképükben ez a hangsúlyos – tették a dolgukat. *(2)*

A központ volt túlpolitizált, mi csak kirándultunk, táboroztunk, szerettük a gyermekeket – volt az úttörőmozgalomban részt vett tanárok, tanítók gyakori védekező önideológiája (de még *Thürmer Gyula* is fogalmazott így 1996-ban). *(3)* Meg hogy különben is igen hamar depolitizálódott a gyerekmozgalom. Ezt egyébként még az ifjúsági mozgalomra, a KISZ-re is mondták – jobbára baloldali – kritikusai, a ‚Sípoló macskakő' című film erről vagy legalábbis erről is szólt.

Az egyszeregy, az abc, az igeragozás, a „köszönjfiamazidősebbeknek", de még Ohm törvénye, a papucsállatka, a nemzeti klasszikusok költeményei is – mindig is rendszer-semlegesek és ideológia-semlegesek voltak. Még az elcsattant pofonok is… Ámbár az iskolai testi fenyítés törvénybe foglalt betiltása éppenséggel a magát szocialistának nevező pedagógia nem is könnyű küzdelmének eredménye volt 1947-ben hazánkban. Az sem véletlen, hogy 1945 után erős volt az érdeklődés új – modern – pedagógiai megoldások iránt. Az újholdas *Vidor Miklós* hírneves és hiteles regénye, a ‚Szökőár' indította meg azt a sorozatot, már-már irodalmi műfajt, melyben a szocialista eszméket valló fiatal pedagógus ezzel az új eszközrendszerrel arat pedagógiai sikereket. (Erről írtam cikket 1984-ben az OPI gyermekvédelmi folyóiratában, melyet a bolgár gyermekirodalom szakfolyóirata is közölt immár ‚»Ma-karenkoi-típusú« regények' címmel)

Nem igazolható, hogy a pedagógustársadalom lojalitása a politikai hatalom, a 'rendszer' iránt merőben a páriasorsból, a megfélemlítettségből származott volna. Ha a hatalom legitimálta az iskola, a pedagógus hatalmát a növendékek, olykor szüleik felett, akkor annak szolgálatába szegődött az iskola. A NÉKOSZ avantgardizmusa, a háború után – javarészt a párizsi műveltségű, de a Szovjet Hadsereg egyenruhájában hazatérő *Mérei Ferenc* befolyására – újraéledő reformpedagógiáknak tulajdonított rendetlenség jobban zavarta – ha netán követendő minta lenne – az alapvetően konzervatív pedagógustársadalmat, mint a címercsere az osztálytermek falán, a fényképek cseréje az olvasókönyvek első oldalain. Ez is belejátszott, nem csupán a szovjet minta (tudniillik a pedológiáról szóló harmincas évekbeli párthatározatok) alapján készült forgatókönyv pontos követése, az iskola „visszarendeződésébe". *(5)* Az iskolatörténetek a hagyományos, a hűséges nemzet-napszámosi pedagógusszerep, a néptanítóság folytatásáról szóltak, jóval kevesebb volt a szembeszegülő. Politikai ellenállás, mártírium még csak-csak, de pedagógiai értelemben alig.

Vajon a pedagógia világában is igazolható a „lopakodó delegitimáció" jelensége? Lezajlott-e a nevelésügyben az a katartikus önvizsgálat, amely a kultúra más területein igen? Nehezebb a válasz. Az 1956-os, nevezetes balatonfüredi konferenciát ilyen jelképes eseménynek kell tekinteni. Azzal a megszorítással, hogy e tanácskozás jelentőségét alig tudatosította és tudatosítja szakmánk. A jegyzőkönyv máig stencilezett változatokban terjed, nincs kritikai kiadása, néhány említésen kívül alig esik szó róla. (Az új Pedagógiai Lexikonban *Zibolen Endre* tollából olvasható korrekt szócikk az eseményről.)

Amikor az újrabátorodó modern társadalomtudományok – immár a hatvanas évek fordulóján – társadalomkritikai pengéiket csiszolgatni kezdték, akkor a hazai iskola tekintélyuralmi, inadaptív viszonyait vizsgálták. (*Galambos Lajos* nagy port felvert ‚Keserű lapu' című regényében szinte szóról szóra megismételhette *Bródy* ‚Tanítónő'-jének' cselekményét és jellemeit. *Czakó Gábor* jeles ifjúkori regénye, az ‚Iskolavár' is a tantestületi szoba belterjes, fülledt, kilátástalan, a jövő generációval szemben felelőtlen világát tárta fel. E világnak adta később igen finom rajzolatát *Jókai Anna*.) A pszichológia feltárta az iskolai ártalmakat, a szociológia – ez az átfogó szocializmuskritika szempontjából kulcsfontosságú volt – leleplezte, hogy minden esélyegyenlőségről szóló ideológia ellenére a hatvanas évektől kezdve az iskola nem segíti, ellenkezőleg: fékezi a társadalmi mobilitást.

Nem zengett a társadalmi nyilvánosság az iskolakritikától. ‚Reformvár'-ában (ebben az utópisztikus, ironikus-szatirikus esszékötetben) *Kamarás István* és *Varga Csaba* szánt csupán fontos szerepet az iskola világa megváltoztatásának. De a film is ezt a „talált tárgyat" tekintette modellnek az átfogó társadalomkritikai vélemény megfogalmazásához. Rózsa János makacsul visszatérő pedagógiai-iskolai filmjeire gondolok, még a jelképes jelentésű, bár ártatlanul pajkos ‚Gyermekbetegségek'-re is, illetve a Balázs Béla Stúdió nagy korszakára.

A pedagógia szaknyelvén nyilvánosan megfogalmazódó kritika tagadhatatlanul inkább baloldali, újbaloldai kritika volt. A „marxizmusról letérő" vonások felmutatására épült. Nem közösség, nem egyenlőség és nem is szabadság az, amely a bírált korszak nevelésügyére jellemző, fogalmaztak a kritikusok. Nemcsak a hetvenes években sokat – egyebek közt egy korrekt, bizonyos rárakódásoktól megszabadító *Makarenko*-monográfiát – publikáló *Pataki Ferenc* vagy az iskolaalapító, fékezetlen nyelvű *Loránd Ferenc*, nemcsak a hangját kereső *Mihály Ottó*, de később mások, a fiatalabbak is (például *Nagy Péter Tibor*) alapvetően konzervatív fordulatként írták le a „létező szocializmus" iskoláját, e vonását legalább olyan hangsúlyosnak mutatva, mint olykor pedagógiai voluntarizmusát.

Ezt a látásmódot, ezt a kritikai vonulatot tolta félre – minden vita nélkül – a rendszerváltás konzervatív, restaurációs ideológiája, amelynek sok volt az is modernizáció gyanánt, ami a szocializmus alatt bekövetkezett (akár a nyolcosztályos általános iskola torzóban maradt komprehenzivitása, akár a tananyagok gyakorlatiasítására tett suta kísérletek, akár a természettudományos oktatás felvirágzása, akár az iskolán keresztül nyújtott szociális gondoskodás stb.).

Minden vita nélkül tolta félre a „lopakodó rendszerváltás" kritikai fejlődés-elbeszéléseit az új ideológia. A voltaképpen szinte teljesen elmaradt filológiai feltárás nélkül egy pamflet vált/válik a kialakuló új kánon alapjává (*Mészáros* István írása, a ‚Kis neveléstan rendszerváltás idejére' címmel). E platformról a reformok origójaként emlegetett 1985-ös törvény sem más, mint a „szocialista nevelés elkeseredett deklarálási kísérlete". S mert nem csupán a filológiai feltárás, a szakma önkritikája vagy – egye fene – kritikája maradt el jóformán teljesen, hanem a pályatársak egymás közti reflexiója is, ki veti össze ma már az emlegetett pamflet szövegét a korabeli sajtóreflexiókkal? Neveléstörténetünk ma már szinte csak írja a folyóiratcikkeket, s nem olvassa. Holott annak idején a szóban forgó brosúra, mely egyszerűen démonizálta a létező szocializmus nevelésügyét, komoly, tárgyszerű kritikában részesült. De ki olvas ma már *Angelusz Erzsébet*et? Ki olvassa már az 1990 előtt megjelent Pedagógiai Szemle számait?

A drámai fejlemény az, hogy ez az új kánon ma már hivatkozások talapzatául szolgál. Szakmánk történelmi emlékezetében beláthatatlan következményekkel.

E kánon jegyében nem vagy alig értelmezhető az alternatív pedagógiák iránti szembeszökő mohóság a nyolcvanas évek második felétől (aminek egyébként a szakkönyvkiadás jószerével elébe ment, gondolok a Neveléstörténeti Források sorozatára, *Vág Ottó*, *Búzás László* köteteire). Az egy *Steiner*től eltekintve – akit egyébként a korabeli nyugat-németországi protestáns szakirodalom sátánt kiáltva bírált. *(6)* Óvatosan a *Karácsony*-repríz is megindulhatott.

E kánon jegyében pedig jóformán semmi sem értelmezhető hitelesen abból, ami a hatvanas évektől végbement. E kánon jegyében egyszerűen őrült ötlet az 5+1 (az oktatás és a termelőmunka egybekapcsolása marxi dogmájának felelevenítése a középiskolákban ötnapos tanulással és egynapos termelési gyakorlattal). De e kánon jegyében megmagyarázatlan a koncepció gyors és általános visszavonása Magyarországon (miközben az NDK-ban és Kubában rendszerszerűen – úgy hírlik, nem is rosszul – továbbműködött). S megmagyarázhatatlan az is, hogy ott is – immár jogos a szó – betiltották, ahol ez funkcionálisan és közmegelégedésre betöltötte hivatását,

így a legendás, majd elfelejtett monori József Attila Gimnáziumban (ki tartja ma számon *Oláh István* emlékét?).

De e kánon jegyében a valamiféle furcsa tudomásulvétellel szóbahozott első nagy alternatívok értelmezése is megoldhatatlan feladat. Elképzelhetetlen – de megtörtént –, hogy hosszú csend után egy neveléstörténész szerző *Gáspár László* Szentlőrincét elemzi forráskutatás nélkül. Így aztán belerendezhető a körvonalazódó előítélet-rendszerbe. Nagyon egyszerűen. De az iskola megváltoztatási szándékának izgalmas televénye végképp eltűnik a ködben. Hiszen a *Németh András* szerkesztette tanulmánykötet írásai a következő fordulóban már maguk is források lesznek, egyetemi vizsgakövetelmény, újabb művek forrásai.

Miközben a gáspári életművet bemutató szerző magát Gáspárt sem ismeri. Csak a hírhedt pamflet által megrajzolt koordinátarendszert. Látható: nem olvasta a szentlőrinci iskolakísérlet könyvespolcnyi kéziratos dokumentumanyagát, az iskola tananyagait, de még a kortárs-értékeléseket sem. Holott például az Oktatáskutató Intézet kutatási sorozatában még értékelő jelentés is megjelent, *Junghaus Ibolya* és Báthory Zoltán kemény bírálatával – utóbbi a személyes hangú nekrológban enyhített aztán kritikáján („Lehettünk volna barátok is" – írta az Embernevelésben). De a mai olvasó, a rendszerváltást megelőző időszak nevelésügyében hozzáférhető szakirodalomból tájékozódni kívánó már Mezőhékről sem olvas – Gáspár úgymond előkísérletéről, megelőző tapasztalat-együtteséről, mint ahogy homály borítja Szentlőrinc utánját is, a tragédiához vezető stációt, Sarkadot (az Iskolakultúrában szólalt meg Gáspár ez ügyben utoljára annak idején).

De Szentlőrinc környezete ennél még árnyaltabb és gazdagabb. Hiszen volt Jánoshalma is a hetvenes évek legelején (a későbbi MDF-es parlamenti bizottsági elnök az egyik kulcsszemély az úgynevezett szocialista nevelőiskola modelljét mint alternatív modellt megvalósító iskolában), volt Ózd-Béketelep is (az ELTE Neveléstudományi Tanszéke patronázsában). S itt volt a maga teljesen feltáratlan, létében is torzó, de eltagadhatatlan mivoltában a budapesti Hernád utca is. *(7)* S itt volt ugyanebben a kontextusban – a félig-meddig polgárosuló magyar társadalomban az iskolaintézmény pedagógiai expanziójának lehetséges létjogosultságát hirdető – Kertész utca is. Milyen érdekes, máig nem elemzett tény, hogy míg a Balázs Béla Stúdió Szentlőrincen kritikai attitűdjét éltette alig vetített, a főhős – tudniillik Gáspár – által jóformán betiltatott filmjében (‚Kísérleti iskola'), addig a Loránd Ferenc vezette fővárosi (közelebbről VII. kerületi, még közelebbről ennek is Chicagonak nevezett városrészében működő) iskola mint a tanulói önigazgatás lehetséges, támogatandó verziója elevenedett meg ugyanebben a filmes műhelyben.

A gazdasági-politikai-társadalmi-kulturális változások legfontosabb, vitán felül álló, irreverzibilis jegye az iskoláztatás állami feladatának delegálása az önkormányzatokhoz. Ehhez társult az iskolai tanulási-nevelési folyamat szereplőinek biztosított magas szintű autonómia, arányosan elosztott jogok, a tanszabadság elve, a szereplők megegyezésére épülő intézményi működés, a – bármelyik és bármilyen – állam visszavonulása a konkrét folyamatokból.

Junghaus és Báthory említett művében (amely egyébként a nyolcvanas években miniszteri kérésre, az akkori országos háttérintézetben, az OPI-ban, a reformpárti *Szabolcsi Miklós* akadémikus főigazgatósága idején létrehozott s neveléstörténeti munkában máig le nem írt Pedagógiai Kísérletek Felügyelő – majd Szaktanácsadó – Bizottságának a keretei közt született) azt vetette Gáspár szemére, hogy Szentlőrinc nem vált „pluralizáló tényezővé". De hiszen Gáspár korábbi vágyakat, elképzeléseket reaktivált és szintetizált.

(Most azt ne is említsük, hogy terminológiájában és rendszerében mennyi a kísérteties hasonlóság *Nemesné Müller Márta* harmincas évekbeli Családi Iskolájával – nem cáfolhatjuk, de filológiai adatunk nincs arról, hogy a szentlőrinci igazgató – legalábbis pályája e szakaszában – tájékozódott volna a századelő hazai – pedológiai-gyermektanulmányi ihletésű – reformkísérleteiről). Épített *Faludi Szilárd* tantárgyi integrációra vonatkozó elképzeléseire, s a 'társadalmi gyakorlat iskolájának' szocialista-marxista ihletésű modelljétől nem volt idegen a hírneves pécsi vizuális nevelési iskola rendszere sem, *Gesztesi Zsuzsa* otthonra találása nem volt véletlenszerű.

A szentlőrinci kísérleti iskola kulcseleme, az iskolások termelőmunkája és gazdálkodása szinkronban volt a hatvanas évek végén kibontakozó gazdasági reformmal, a csoporttulajdon, a korlátozottan, mégis piacszerűen működő gazdálkodás modelljével. Másutt – az Embernevelés 1997/2. számában – ezt részletesen kifejtettem: Szentlőrinc paradoxona éppen az, hogy miközben megalkotója egyre közelebbinek érezte művét az autentikus marxizmusnak tulajdonított szocializmusképpel, tulajdonképpen lépésről lépésre haladt a „létező szocializmus" lebontásának fő irányzataival egy tempóban. Ha nincs szocialista piacgazdaságnak nevezett gazdaságirányítási mechanizmus, akkor nincs Szentlőrinc sem, ha nem alakul ki az állam irányából 'lebontott' társadalommodellt felváltó, a helyi közösségeket tételező – akár egyenlőtlenségekben létező – organikus társadalomkép, akkor nincs Szentlőrinc sem. Miközben a totális piacgazdaság bekövetkezte véget vetett a társadalmilag hatékonyan (tehát pedagógiailag is hatékonyan) megszervezhető szakképzetlen – esetünkben gyermek – munkaerő foglalkoztatási lehetőségének és szükségének, miközben a helyi társadalmak szükségleteit előnyben részesítő demokrácia-felfogás térnyerése helyrehozhatatlanul szétzilálta a gyerekközösség utópisztikus kommunáját. S ezt az igen bonyolult, javarészt feltáratlan folyamatot intézi el egy könyv szerzője azzal, hogy az „valamiféle baloldali kritika", „akár valamiféle újbaloldali hatás" *(8)* De hiszen a szóban forgó tanulmány másik emlegetett hérosza, *Zsolnai* is – egyébként ugyancsak be nem vallottan – a korszak innovációiból mazsolázott. Szebben mondva: abszorbeálta a korszak több fontos pedagógiai megújítási törekvését. Csak említsük a drámapedagógiát (eleinte ennek hazai „ősasszonyát", *Mezei Évá*t, majd *Tornyai Magdá*t), a bábjátékot, magát a már akkor legendás *Granasztói Szilviá*t, a már említett Hernád utcából menekülő *Pongó István*t, majd *Polgár*t, a sakkozó-apukát, *Ragályi Elemér*t, az Oscar-díjas filmoperatőrt, a vizuális nevelés megújítóinak több nemzedékét, a táncház-mozgalom főbb pedagógiai törekvéseit (hogy e hasábokon Kamarást és *Géczi*t ne emlegessük) stb. Ki írt neveléstörténeti tanulmányt a NYIK, az ÉKP, akár csak Törökbálint szűken vagy tágan vett pedagógiai környezetéről?

De a Mészáros István pamfletjéhez fűződő, a létező szocializmust démonizáló, a rendszerváltást csodatévő jóvátétellel felérő fordulatként megéneklő kánon platformjáról értelmezhetetlen az olvasótábor nagyhatású pedagógiai kísérlete, a drámapedagógia berobbanása a szakmába, a klubnapközi innovációja, az általános művelődési központok mozgalma, a játszóházak, a táncház közvetítette pedagógiai kultúra biztonságos diadalútja a hetvenes évek közepétől. Értelmezhetetlen a Pécsi Nevelési Központ jelenség-együttese, a szolnoki Varga Katalin Gimnázium (amelyet ebben az időben egyenesen az UNESCO patronált). Ha a politikai-társadalmi-gazdasági-kulturális átalakulással összefüggő oktatáspolitikai-nevelésügyi jelenségvilágot érteni akarjuk, nem segít a neveléstörténeti amnézia. (Hogy például a nevelés és oktatás rendre feltüremkedő hamis oppozícióját nyomon követhessük oktatáspolitikai megnyilatkozásokban, hogy a tananyagról alkotott képünk változásait megértsük stb.)

Hogyan is volt tehát? Legalábbis milyen érvényes másik olvasat is létezik e körben?

A neveléstörténeti legendárium a nagy horderejű, diszkontinuitás-értékű változá-

sok szimbólumának az 1985-ös Oktatási törvényt tartja. Ebben az elbeszélésben az iskolaintézménynek adott nagyerejű autonómia, a szubszidiaritás elvének érvényesítése az alapvető. (Ehhez képest – hangsúlyozom: ebben az elbeszélésben, hiszen például *Mann Miklós* sajtóelemzéseiben épen ellenkezőleg – másodlagosak a rövid *Glatz*-korszak intézkedései, tudniillik a tulajdonlás állami monopóliumának feltörése, bizonyos ideologikus lazítások a tartalomban – elsősorban az orosz nyelvtanítás liberalizálásának ügye s a nyolcosztályos gimnázium restaurációja – egy még kísérletnek nevezett, de tudományos értékelésig sosem jutott innováció nyomán – az eleinte *Kilián György*ről, később Németh Lászlóról elnevezett budapesti gimnáziumról van szó.)

Ehhez képest mégiscsak mi volt a rendszerváltás az iskola világában?

Az ígéret (melynek propagandisztikus retorikája mindvégig nagyobb volt, mint a valósága), hogy a prakticista-technokrata szemlélettel szemben az oktatásügy kilép a „nem termelő szféra" címkéjű skatulyából, s „stratégiai ágazattá" válik?

Néhány, a pártállami múlttal összefonódásban talált iskolaigazgató látványos leváltása a „tavaszi nagytakarításban" (mondhatnám: az egykori párttitkár-igazgatót „népítélettel" cseréltek le a párttitkárhelyettes-igazgatóhelyettessel)? Az iskolák társadalmasításának jelszavával fellépő korai iskolaszék-mozgalmaknak voltak ilyen ügyei – főként a fővárosi agglomerációban.

A tartalmi szabályozás (a NAT-háború) valamelyik – éppen sikeresnek kikiáltott – fordulója? Melyik? Amelyik megpróbálta megtörni a monolit tantervi szabályozás hegemóniáját, s felgyorsítani a tanügy adaptív pluralizációját? Vagy amelyik – kínjában – szemérmes térítőként ugyan, de visszaterelte a szétszaladni vélt helyitantervi bárányokat? „Kínjában szemérmes térítő", mondom, hiszen volt, lett volna erő, mely – ezúttal is, újra – csupán (csupán?) ideológiai patroncserét kívánt az iskolában (lásd az etikaoktatás körül fellángoló vitákat), de a Köztársaság alkotmányának szilárd posztmodernitása miatt ezt igazán sohasem tehette meg.

Azt talán senki sem gondolja, hogy a rendszerváltás „vívmányaként" azt a szégyellni való tényt tartjuk számon, mely szerint a hazai felsőoktatásban a rendies társadalmi struktúrát a Horthy-korszakénál is merészebben leképező társadalmi összetétel alakult ki, hogy az esélyegyenlőség oktatáspolitikai gondolata voltaképpen ez időben kapta meg a kegyelemdöfést.

A változások legfontosabb, vitán felül álló, irreverzibilis jegye az iskoláztatás állami feladatának delegálása az önkormányzatokhoz. Ehhez társult az iskolai tanulási-nevelési folyamat szereplőinek biztosított magas szintű autonómia, arányosan elosztott jogok – a tanszabadság elve, a szereplők megegyezésére épülő intézményi működés, a – bármelyik és bármilyen – állam visszavonulása a konkrét folyamatokból. Vannak elemzők – különösen az utóbbi hónapok vészharangjai után –, akik mindez utóbbiakat tartják a romlás okának. Szigorúbb tanterv, korlátozottabb szereplői jogok, erősebb állami beavatkozás – veszik elő a hagyományos megoldási sémákat. Mert szándékosan – illetve műveletlenségből vagy a kortárs neveléstörténet mulasztásai miatt – nem vesznek arról tudomást, hogy e megoldások már egyszer (legalább egyszer) elutasított megoldások!

Érzelmes epilógus

A kérdésről tárgyszerűen zajló diskurzusok híján a magyar közpedagógus, az eltelt évtizedek nyugdíjas, nyugdíjba készülő koronatanúja leginkább hallgat. Fél attól, mikor minősítik őt is a letűnt rend ügynökének. Végképp összekuszálódik benne: mit is tekintsen múltjában helytállásnak, mit pedig megalkuvásnak, árral sodródásnak. *Virág Teréz* közismert pszichiátriai példázatában az „Auschwitz-unokákról" beszélt, írt sokat. Arról a jelenségről, hogy az elfojtott, elhallgatott múlt miképp tör robbanásszerűen elő. A lágereket megjártak, úgymond, kíméletből nem osztották meg szörnyű élményeiket gyerekeikkel, s az unokák nemzedékében rendre az

elfojtott emlékek morzsáiból származtatható neurotikus tünetek keletkeztek. Lassan egy évtizednyi pályakezdő pedagógusgeneráció-sorozatnak nincs megélt szocializmus-élménye, de már rendszerváltás-élménye sem. Az idén végzett évjárat nagycsoportos óvodás volt a Magyar Köztársaság kikiáltásakor. Ki osztja meg velük életútja megannyi tapasztalatát? Túlélési technikákat – ha kell –, morális parancsokat – ha kell –, szakmai elköteleződéseket, hitvallásokat, zsákutcákat és sikerre vezető utakat. A pedagógiai „oral history" a magyar nép zivataros századaiban – különösképp a legutóbbiban – annyiszor megszakadt. A kontinuitás folyamatos megszakítottságának tudata legalább egy faktora szakmánk kontraszelekciójának.

Jegyzet

(1) Jelen írás megfogalmazásakor kaptam kézhez a Friedrich Ebert Alapítvány ‚Értelmiség – társadalom – politika: 1968–2000' elnevezésű balatonföldvári konferenciájának kiadványát. Benne Kiss Endre előadása sajátos kontinuitásban (de kontinuitásban, folyamatszerűségként) mutatja be szemléletesen, elgondolkodtatóan a magyar értelmiség útját a jelzett időszakban új baloldal és neoliberalizmus között. A sajátos kontinuitás, a szocialista modellváltásnak nevezett kritikai magatartástól a rendszerváltásnak nevezett változtatásig vezető útról ad számot hitelesen Sárközy Tamás a Mozgó Világ júliusi számában adott interjúban. A kontinuitás vállalásának, illetve a kontinuitással való kritikus-önkritikus, mindenképpen korrekt szembenézésnek szép példája a kolozsvári Művelődés című folyóiratnak az 1948–1967-es évfolyamaiból összeállított s 2002-ben kiadott „Kisajátított közművelődés' alcímű antológiája.
(2) Lásd erről például a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Pedagógiai Intézet által 2002-ben kiadott *Példák és példaképek* című pályamunka-gyűjteményt. Benne megannyi önvallomást, melyek ezt az állítást igazolják.
(3) Ez volt egyébként annak idején a gyakori védekező önideológiája az egykori cserkészvezetőknek is a fasizmust, legalábbis az antiszemitizmust kiszolgáló hatalmakkal való kollaboráció vádjára.
(4) A jelenség leírására alkalmazta egy 1985-ös előadásán Szebenyi Péter a későbbiekben sokszor idézett „vörösre festett herbartizmus" kifejezést. Magam kísérletet tettem a jelenség elemzésére éppen a háború után szinte avantgárd pedagógiai vállalkozásként indult hazai úttörőmozgalom megszelídülése, visszarendeződése szemléltetésére. (Az úttörő szorgalmasan tanul, de nem osztja meg másokkal a tudását. Történelem a 12 pontban. Ifjúsági Szemle, 1985/4. 81–87.) NB a folyóirat a KISZ elméleti folyóirata volt.)
(5) Az már szorosan írásom tárgyköréhez tartozik, hogy az újabb kori – a rendszerváltás utáni – neveléstudományi irodalomban szó sem esik Lázár György hírhedt, a kommunista ideológia jegyében meghirdetett konzervatív fordulatra felszólító pamfletjéről (*A magyar neveléstudomány feladatai a szocialista építésben.* ONI. A szocialista nevelés könyvtára. Budapest, 1950). Knausz Imre elemezte utoljára a Pedagógiai Szemlében még 1986-ban (*A magyar pedológia pere* című írásában), mindössze a Miskolci Egyetemen használt neveléstörténeti szöveggyűjteményben olvasható néhány fontos részlete (Trencsényi László [én., szerk.]: *Korok, gyerekek, nevelők.* OKKER, Budapest. 272.)
(6) A korabeli szakkönyvkiadást nyilvánvalóan nem ez az elutasítás motiválta. Megkockáztatom, hogy a magyarországi neveléstörténet-könyvkiadás az NDK-val nem kívánt – mert? – újat húzni. Hiszen Steiner végül is német szerző volt.
(7) Ld. erről: Hunyady Györgyné (1970, szerk.): *Közösségi nevelés az általános iskolában.* Tankönyvkiadó, Budapest.
(8) Kopp Erika (2002): A hetvenes-nyolcvanas évek alternatív pedagógiai törekvései hazánkban. In: Németh András (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok.* Osiris. 163. NB. az affektált amnézia másik sajátos jegye ugyanebben a kötetben, hogy egy másik tanulmányban az egykori szovjet pártfőtitkár – Hruscsovról van szó – előnevét – ti. Nyikita Szergejevics – N. S.-nek írja a kötet 226. oldalán a szerző, nyilván csak az általa hivatkozott német forrásból ismeri már csak a nevét. Ugyanitt Varsói Szövetségnek fordítja a Varsói Szerződést!)

Irodalom

Báthory Zoltán (2001): *Marathoni reform.* Önkonet, Budapest.
Báthory Zoltán – Junghaus Ibolya (1997): *A szentlőrinci iskolakísérlet.* Művelődési Minisztérium. Országos Középtávú Kutatási-fejlesztési terv Ts- 4/1. Közoktatási Kutatások Titkársága, Budapest.
Gáspár László (1994): Csődjelentés egy különben sikeres pedagógiai vállalkozásról. *Iskolakultúra*, 4.
Mészáros István (1991): *Kis neveléstan rendszerváltás idejére.* Hani Alapítvány, Budapest.
Németh András (2002, szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok.* Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok. Osiris. Budapest.

Trencsényi László